

“EKSİLEN FESLERİN PEÇELER İLE İTMÂMI”: GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA KADININ ÇALIŞMA HAYATINDAKİ YERİ (1914-1918)*

 Seda EKREM**

ÖZET

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda kadının çalışma hayatındaki yerini savaşın, “kadınları özgürleştirici” tezi bağlamında tartışmayı amaçlayan makalede, erkeklerin kamuda yarattığı boşluğu ikame eden kadınların geçici süreliğine artan kamusal görünürlüklerinin etkileri değerlendirilmektedir. Birinci Dünya Savaşı’nın Osmanlı toplumundaki Müslüman kadınların kamusal ve ekonomik alandaki görünürlüğünü artırdığı savı tartışmaya açılmakta ve bu durumun ne ölçüde süreklilik gösterdiği irdelenmektedir. Modernleşmenin vitrini olarak kadınların gerçek bir özgürleşme deneyimini tecrübe edip etmedikleri ve bu gelişmenin savaş öncesi ortaya çıkan kadın hareketine etkileri işlenerek kadın tarihi yazımına katkı sağlanması hedeflenmektedir. Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesi ile memur veya işçi olarak istihdam edilen kadınların hangi sâiklerle işlerinden uzaklaştırıldığı da üzerinde durulan meseleler arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı toplumu, kamusal görünürlük, kadın tarihi, savaş ekonomisi, yoksulluğun kadınlaşması

“Replenishing of Missing Fezes with Veils”: The Place of Women in Working Life in The Late Ottoman Empire (1914-1918)

ABSTRACT

Aiming to discuss the place of women in working life in the late Ottoman Empire in the context of the thesis that the war “liberated women”, the article evaluates the effects of the temporarily increased public visibility of women who replaces the gap created by men in the public sphere. The argument that the First World War increased the visibility of Muslim women in Ottoman society in the public and economic sphere is put up for discussion and the extent to which this situation has been sustained is examined. It is aimed to contribute to the writing of women’s history by elaborating on whether women, as the showcase of modernization, experiences a real emancipation experience and the effects of this development on the women’s movement that emerged before the war. The reasons why women who were employed as civil servants or laborers were dismissed from their jobs after the end of the First World War are also among the issues emphasized.

Key Words: Ottoman society, public visibility, history of woman, war economy, feminization of poverty

---

* Bu makale, yazarın Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında hazırlamakta olduğu *Geç Dönem Osmanlı Sosyal Politikalarının Toplumsal Cinsiyet Odaklı Okuması (1896-1918)* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Bursa / TÜRKİYE, seda62ekrem@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Ekrem, S. (2024). “Eksilen feslerin peçeler ile itmâmı”: Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda kadının çalışma hayatındaki yeri (1914-1918). *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(46), 133-145. <https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1323083>

Gönderim Tarihi / Sending Date: 5 Temmuz / July 2023

Kabul Tarihi / Acceptance Date: 10 Temmuz / July 2023

Giriş

Kapitalistleşme sürecini geç tamamlayan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl boyunca Batı ile artan etkileşimi dolayısıyla köklü ve devamlılık gösteren modernleşme atılımlarına hız verdi. Bu atılımların en güçlü emareleri ve mezkûr olgunun zorunlu pratiği olarak okuyabileceğimiz Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı gibi belgeler devletin Müslim, gayrimüslim tebaası ile ilişkisini yeniden düzenledi. Yüzyılın sonuna doğru ilân edilen Meşrutiyet ve yeni anayasa ise daha kapsayıcı değişikliklere zemin hazırladı. Bu gelişmeler, kadınların yaşamlarına ilişkin pek çok yeniliği de beraberinde getirdi. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi kadının kamusal görünürlüğüne artmasıydı. Toplumsal cinsiyet rolleri gereği kadın işi olarak imlenen alanlar dışında başka sektörlerde kadın emeğine duyulan ihtiyaç, bu görünürlüğüne artmasına yol açtı. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde neredeyse aralıksız savaştan Osmanlı Devleti, erkek nüfusun bir kısmını cephede kaybettiğinden geride kalan eşleri yani kadınlar onların kamuda ve başka iş kollarında bıraktıkları boşluğu doldurdu. Ancak aşağı sınıftan hatırı sayılır sayıda kadın bu iş olanaklarına erişemedi, erişse dahi savaşın yıkıcı ekonomik etkilerinden üst sınıflara göre çok daha şiddetli etkilendi. Sefaletle mücadelede fuhuş ve dilencilik mezkûr kadınların başvurduğu alternatif yollar arasındaydı. Toplumsal huzuru ve ahlakı derinden etkileyen dilenme ve fuhuşa eğilim ise sosyal denetimi zorunlu kıldı. Devlet ricâli meşrutiyet sınırı dışında kalan bu kadınları kentsel mekânlardan uzaklaştırmayı ve düzenlenmiş alanlara -fahişe olarak yasal genelevlere, hizmetçi olarak hanelere ve ihtiyaç sahibi olarak hayır kurumlarına- yöneltmeyi öngören politikalar formüle etmeye başladı. İhtiyaç sahibi, muhtaç, yaşlı kadınlar Dârü’l-aceze, Dulhane vb. kurumlara yerleştirilirken, fuhuşla uğraşanlar yasal genelevlere, savaştan dolayı göçle gelen sağlıklı, genç kadınlar ise orta-üst sınıf devlet erkânının evlerine hizmetçi olarak yerleştirildi.¹

Savaşa giden erkeklerin kamuda ikamesi² olarak görünürlüğü artan Müslüman Osmanlı kadınlarının büyük bir kısmı ise kamuda memuriyetten, fabrika işçiliğine, askeri dikimevinde terzilikten, marangozluğa kadar çeşitli iş kollarında yer almaya başladı. Uzun süren savaşlar sonucunda eşini, oğlunu, babasını kaybeden ve onlardan boşalan işgücü açığını doldurmaya başlayan Müslüman Osmanlı kadınları hem bu zorunluluk hem de ucuz iş gücü³ olmaları nedeniyle başta gıda ve tekstil olmak üzere çoğu sektörde istihdam edilmeye başlandı (Karakışla, 2018:12). *Genç Kadın* dergisinin sekizinci sayısında Hamid Faik mevcut durumu şöyle ifade etmekteydi: “*Harb-i medeni hayatımıza yeni bir amel-i mevcudiyet getirdi; köylerimizin, hayat-ı bedeviyemizin refik-i mesaisi kadınlarımız, iştirak-ı efkâra bir mecburiyet-i ihtiyaç ile girdiler. Şimdiye kadar tarlalarımızı eken eller, çifti süren kollar, değirmenlere*

¹ Dul ve kimsesizlerden kızların, evlatlık ve kadınların hizmetçilik suretiyle İstanbul’daki münasip aileler yanına yerleştirilmesine dair Aşair ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesinden Trabzon, Kastamonu ve Hüdavendigâr Valilikleri ile Samsun, Karesi ve İzmid Mutasarrıflıklarına çekilen telgraflar için bk. BOA, DH. ŞFR., 103/77, 1921. Ayrıca 1915 tarihli başka bir belgeye göre de Dârü’l-aceze’de bir pavyon ayrılarak muhacirinden dul kadınlara hizmetçilik öğretilerek talep hâlinde hükümet eliyle evlere gönderilmesi kararlaştırılır (BOA, DH.İD., 161/6, 1915).

Makalede arşiv belgelerini tarihlemeye Rûmî Takvim esas alınmış ve Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzu’ndan faydalanılmıştır.

² “Bazı memurluklara kadınlar atanmış erkek nüfusun azalması kadınlara çalışma ortamı hazırlamıştır. Hastane, posta idaresi, tekel idaresi, laboratuvar vb. işlerde kadın çalışan sayısı artmış; yol yapımı, maden işçiliği, atölyeler, sokak temizliği gibi işlerde de kadınların çalıştırıldığı görülmeye başlanmıştır. Ayrıca gıda sanayii, dokuma sanayii, kerestecilik imalatı, sigara, sabun, kimyasal ürünler sanayii, matbaacılık vesaire alanlarda da istihdam edilmişlerdir.” Bk. Özkiraz, 2011: 5.

³ Fabrika sahiplerinin ucuz işgücü tercih etmeleri, çoğunlukla kadın işçilerin istihdam edilmesine yol açmıştır. Ayrıca bu dönemde fabrikalarda çalışan kadın işçilerin çoğunluğunu ise tıpkı sermayede olduğu gibi gayrimüslim vatandaşlar oluşturmuştur. Bk. Şeker, 1999: 118.

bakliyyât yapan vücûdlar, ticarethanelerimize devairedede aynı ihtiyâcla geldiler. Eksilen fesleri peçeler itmâm etti.” (Hamid Faik, 1919: 2)

Benzer saptamay Birinci Dünya Savaşı yıllarının ünlü gazetecisi Ahmed Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye* (Yalman, 2019: 276) adlı çalışmasının “Savaş Bir Yandan Özgürleştiriyor” başlıklı bölümünde, savaşa giden erkeklerin ikamesi olarak kamusal görünürlüğü artan kadınların özgürleşme serüvenini etraflıca anlatmaktadır. Yalman, devlet dairelerindeki boşlukların kadınlar tarafından doldurulmasının kadınların ne kadar çalışkan olduklarını göstermekle kalmadığı, yanı sıra erkek ve kadının bir arada bulunmasının ahlaki⁴ sorunlara yol açacağı yönündeki eski görüşün de temelsiz olduğunu ortaya çıkardığını savunmaktaydı. Savaş yıllarının zorunlu bir neticesi olarak yorumlayabileceğimiz artan kamusal görünürlüğün, kadınları toplumsal cinsiyet rolleri gereği salt çamaşırcılık, bohçacılık, hizmetçilik vb. işler ile hemhâl gören zihniyet dönüşümüne de kapı araladığını savunan Yalman’ın aksine, bu durumun geçici olduğunu, savaşın son bulmasıyla mevcut zorunluluğun ortadan kalktığını ve modernleşmenin vitrini olarak kadınların gerçek bir özgürleşme deneyimi yaşamadığını hatta bahse konu yanılmanın savaş öncesi ortaya çıkan kadın hareketine büyük zarar verdiğini savunan feminist tarihçiler de vardır.⁵ Savaşın sonlanması ile memur⁶ veya işçi olarak istihdam edilen kadınların görevlerinden uzaklaştırılması, kadın kamusal görünürlüğünün geçici süreliğine arttığını destekler niteliktedir.⁷

1. Osmanlı Emek Piyasasında Kadın İstihdamı

Savaşın, kadınların çalışma hayatına ve kadın özgürleşmesine yönelik doğrudan ya da dolaylı etkilerinin ne olduğuna yönelik muhtelif okumaların ortak paydası, kadın istihdamına duyulan zorunlu ihtiyaç ve kadın emeğinin ucuz iş gücü olarak görülmesiydi. Kadınlar daha öncesinde İmparatorluğun İstanbul, Selanik gibi önemli kentlerinde toplumsal cinsiyet rejimi gereği “kadın işi” olarak belirlenen aşçılık, bohçacılık, terzilik⁸, sütannelik, dadılık, hastabakıcılık, ebelik, çamaşırcılık, hizmetçilik vb. işlerde çalıştı (Karakışla, 2014: 11). Zamanla yaygınlaşan ve sayısı artan atölye ve fabrikalar ise kadınların istihdam edildiği diğer

⁴ “Çalışan kadın kendine saygısı olan bir birey gibi davrandı ve sokaktaki örtülü kadını peşine düşülecek bir av olarak gören erkekler de ailesine ekmek götürmek ve askerlik görevini ifa eden erkeğinin yokluğunda dürüstçe çalışan bu kadına saygı duyma ihtiyacını hissettiler.” (Yalman, 2019: 276).

⁵ Fransız kadın tarihçisi Françoise Thebaud, Amerikalı tarihçi Margaret Randolph Higonnet savaş ve kadın özgürleşmesi üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yürüten iki önemli tarihçi bahse konu tezin önemli savunucularıdır. Nermin Abadan Unat ve Şirin Tekeli ise Birinci Dünya Savaşı’nın Osmanlı Müslüman kadınlarını kölelikten kurtardığı tezini benimsemekte ve Yalman’ın gazetecilik yaptığı yıllarda elde ettiği verilerin doğru yorumlandığını savunmaktadırlar. Unat ve Tekeli’ye göre savaş geçici bir istihdam ve özgürleşme yaratmamış bilakis kadın özgürlüğüne ivme kazandırmıştır.

⁶ Kadınların devlet dairelerine memur olarak girmeleri 1914 sonrası mümkün olabilmiştir. Bu, genel seferberlik nedeniyle erkek iş gücünün emek talebini karşılamada yetersiz kalmasından kaynaklanmaktaydı. Bu sebeple kadınlar postane, merkezî ve yerel kamu birimleri ve hastaneler gibi kamusal kuruluşlarda kadınlar çalışmaya başlamış ve savaş süresince çalışan kadın sayısı artmıştır. 1917 yılına gelindiğinde Maliye Nezaretinde 12, 1918’de İstanbul Postanesi’nde ise 85’i Müslüman olmak üzere 90 kadın çalışmaya başlamıştı. Bk. Yıldırım, 2017: 93.

⁷ Örneğin Sansür Heyeti’nde istihdam edilen kadınların savaşın sonlanmasıyla işlerinden çıkarılması: “*Sansür Heyeti’nde seferberlik münasebetiyle vaktiyle hizmete kabul edilen ve bu defa vazifeleri son bulan memureler...*” (BOA, DH. İ.U.M. 16/2, 1919).

⁸ Kadınların biçki-dikişe yatkınlıkları savaş sırasında askerin giyim ihtiyacı için -cüzi bir miktara- çalışmalarına vesile olmuştur. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi’nin gazeteye verdiği bir ilanla hanımlardan yardım isteğini içeren Kızılay Arşiv belgesine göre: “(...) *Hilal-i Ahmer bütün İstanbul hanımlarını iş başına davet ediyor. Askere çamaşır yetiştirmek lazım, dikiş dikmek ve yahut diktirmek arzu edenler her gün sabahtan akşama kadar Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi’ne müracaat edebilirler. Çamaşır için lazım gelen Amerikan bezleri merkezde hazırdır. Bunları gayet cüzi bir ücret mukabilinde dikmeye müheyya olan binlerce fakara-yı nisvan da ashâb-i hamiyetin lütuf ve himmetine intizâr ediyor.*” (Türk Kızılay Arşivi, 193/60, 1915).

çalışma alanlarıydı. İşgücüne duyulan ihtiyaç, kadınları, belli başlı iş kollarının vazgeçilmez unsuru hâline getirdi. Dokuma ve gıda sektörleri bahse konu iş kollarının başında gelmekteydi. Yerli ve yabancı yatırımcıların açtığı fabrikalar tekstil başta olmak üzere kısa sürede kadınların istihdam edildiği iş sahalarına dönüşmüştü. Örneğin 1898’de İstanbul Küçükçekmece’de kurulan Osmanlı Kibritleri A.Ş.’de çalışan 201 işçinin 121’ini ve yine Bakırköy’de açılan Bez Fabrikası’nda çalışanların yarısını kadınlar oluşturmaktaydı. 1913-1915 sanayi istatistiklerine göre ise gıda endüstrisinde çalışan kadınların oranı % 58’di. Daha geç tarihli bir istatistiğe göre ise (1915) sanayi sektöründe çalışanların % 30’u kadınlardı (Ökçün, 1970: 45).

Emek piyasasındaki kadın işçi sayısının fazlalığı kadının kamusal görünürlüğüne artırmakta ancak onların taleplerini karşılamamaktaydı. Eşit işe eşit ücretin⁹ söz konusu olmadığı bu çalışma ortamında, maaşlara dair memnuniyetsizliği ve şikâyetleri ihtiva eden çok sayıda belgenin mevcudiyeti söz konusu memnuniyetsizliği sarıh bir şekilde göstermektedir. Söz gelimi 1911 tarihli belgede Bursa’da ipek fabrikalarında¹⁰ çalışan kadın işçilerin çalışma ortamları ve ücretlerinden şikâyetçi oldukları görülmekte. Mesai saatlerinin fazlalığı, ücretlerinin düşüklüğü ve çalışma koşullarının ağırlığından şikâyet eden Bursa’daki altmıştan fazla ipek fabrikasında çalışan 1200 kadın işçi, devlet ricâlinden, bir an evvel durumun tahkik edilerek elde edilecek neticeye göre gereğinin yapılmasını talep etmekteydi.¹¹ Benzer şekilde

⁹ Kadın işçiler erkek işçilere göre oldukça düşük ücrete çalışmaktaydılar. 1913-1915 sayımları pamuk ipliği ve pamuklu dokuma gibi kadın işçilerin yoğun olarak çalıştığı sektörlerde erkek işçilerin 10-13, kadın işçilerinse 4-6 kuruş arasında günlük ücret aldığını ortaya koymuştu. Sabun imalatında ise erkek işçilerin 12-15 kuruş arasında değişen günlük ücretleri kadın işçiler için 2-6 kuruş arasında değişmekteydi. Bk. Yazgan, 1985: 69.

¹⁰ Bursa’da ipekçilik ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Çiftçi, 2017.

¹¹ “Atebe-i Ulyâ-yı Cenâb-ı Tâcdâri’ye

Ma’rûz-ı cariyeleridir

Cenâb-ı Hak padişah-ı hürriyet-perver ve şehinşah-ı adalet göster efendimiz hazretlerini her türlü avarız-ı kevnîyeden masûn buyursun âmin.

Sevgili padişahımız! Ma’ruzatımız mühim ve halâsımız inâyet-i celil-i hazret-i hilâfet-penâhilerine menûdur. Zaman-ı istibdatda bütün zavallılar kafe-i mağdurlar zenginlerin, müteneffizân ve mütegalibelerin kahr u zulümleri altında ezildikleri hâlde zebun-ı esâret olduklarını söylemek için bir merci bulamadıklarından daha sarıhi her merciler esareti amir bulduklarından ya esaret zinciri altında mahv olurlar veyahut metin ve mukavim bir vücuda sahip iseler beşeriyetin tahammülü fevkinde her türlü ızdırap ve işkencelere serfûrû ederek ömür-i tabiielerini bir sefalet-i müessire ile ikmâl edip ölümler idi. Şimdi hamd olsun Meşrutiyet idareye meşrutiyet—perver, milleti düşünür bir padişah-ı zîşâna mâlik olduğumuzdan arz u şikâyata cür’etyâb oluyoruz.

Şikâyat-ı cariyemiz saik-i zaruretle intisab ettiğimiz ipek fabrikaları direktörlerinin eczimizden bi’l-istifade tatbik ettikleri insaf ve merhametten âri adaletsizliklere mütedairdir. Şöyle ki, Bursa’mızın mahsulât-ı mühimmesinden en birincisi ipe ve ipek mahsulü olduğundan nefs-i Bursa kasbasında kış ve yaz sefalet-i dâime içinde altmış müteçâviz ipek fabrikaları mevcuttur. Fabrika ameleleri muhtaç-ı iâne İslam ve Hristiyan kızlarından intihâb edilir. Fabrikatörler esasen derya-yı sefalete gark olan biz biçarelere istihdam edilip kesb-i istihkâk edeceğimiz ücurâta mahsuben bir lira veya daha ziyade para i’tâsı suretiyle zincir-i esaretlerine arzuları veçhile bağladıkları sonra yevmiye üç kuruş mukabilinde kışın nisf’ül-leyl sayılan saat onda yazın saat sekizde iş başına davet ve on altı saat tahammül-fersâ amelîyatda istihdam ederek yine karanlık zamanlarda evdetimize müsaade etmektedirler. Havâic-i zaruriye-i beşeriyemizi bir başka başka vasıta ile te’mîn etmekteki acimizden nâşi bu tâkat-sûz emr-i gayr-ı meşruaya itaate mecbur oluyoruz. Hâlbuki en büyüğümüz yirmi beş yaşında bulunan biz biçareler ekseriyetle memleketlerimizin nihayetlerinde bulunan fabrikalara sabahleyin karanlığında azimetimiz hininde ve gerek akşamdan sonra hânelerimize avdet zamanında bazı eşirre ve serhoşların tecavûzat-ı namus-şikenânesine ve saadet ve istikbalimize ma’tuf tehlikelerle ma’ruz kaldığımız ve kadınlığımızla kış günlerinde karlar içinde ve uyuşturucu soğuklar karşısında cüz’i bir ücret mukabilinde maişet arkasında koştuğumuz bazı hâdim-i insaniyet olanların bâis-i teessürü olduğundan istirdâd-ı hürriyet-perver bu insaniyete, insafa mugayir ve tahammül edilmez işkencelerin izâlesi emrinde birçok konferanslar, nutuklar verildiği ve matbuatta makaleler yazıldığı hâlde menfaatinden başka bir şey düşünmeyen efendilerimiz harekât-ı bî-insâfanelerini tebdil etmemiş ve mağduriyet-i fevkalade-i câriyânemizden tahlisimize medâr olacak her türlü tedâbire müracaat ettiğimiz hâlde kâffesinde me’yus olduğumuz cihetle nâçâr veli-nimetimiz ve şehinşah-ı adalet-siret efendimiz hazretlerine ilticaya mecbur olduk. Şâyet cidden merhamete lâyük olan vaziyet-i sefilâne-i ma’ruzatımızın tahakkuku emrinde bütün fabrikatörlere kaide olmak üzere ifa edilen hizmete göre munsifâne bir ücret i’tâsı veba’de’ş-şafak fabrikaya

çok daha eski tarihli bir arşiv kaydında da, dokuma işçisi kadınların ağır iş koşulları ve ücretlerin düşüklüğü nedeniyle ayaklandıkları görülmektedir (Karakışla, 2002: 54). Osmanlı coğrafyasında belgelere yansımış ilk kadın işçi isyanına imza atanların ise Slevneli¹² kadınlar olduğunu hatırlatmak gerekir.

Kamusal alanda kitlesel kadın varlığının belgelere yansımış hâli olan Bursalı ve Slevneli kadınların isyanı, bize imparatorluğun büyük ve gelişmiş kentlerindeki kadınların çalışma ortamları, ücretleri ve mücadelelerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bursa’nın ipek fabrikalarında istihdam edilen muhtelif yaş aralığı ve milletten kadınlar için çalıştıkları atölye ve fabrikalara yakın yatakhaneler yapılmış ve bu kadınların üretim mevsimi süresince orada kalmaları sağlanmıştır.¹³ Bursa’da ham ipek imal eden 41 ipek fabrikasında toplam 2316 işçi bulunmaktaydı. Çalışan işçilerin % 95’i kadındı (Kurnaz, 1996: 127). 1913 yılında çalışma günü toplamı 153,5, 1915’te 125,5’tu. Günlük çalışma iki saati paydos olmak üzere toplam 14 saattir. Bu yıllardaki gündelik ücret 4 kuruştur. Bursalı kadınlar zamanla daha da ağırlaşan bu çalışma koşulları ve düşük ücretlere iyileştirme talebiyle greve¹⁴ gitmişlerdir. Grevcilerin dört temel isteği vardı: ücretlerine % 20 - % 25 oranında bir zam, en az bir saatlik öğle yemeği molası, ücret artışının aylık olarak 10 kuruş olması ve işe alımlarda kolaylık.

İstanbul, Selanik¹⁵, Bursa gibi büyük ve gelişmiş kentlerdeki kadınların çoğu hizmet, sanayi ve kamu başta olmak üzere çeşitli iş kollarında istihdam edilmekteydi. Söz gelimi İstanbul’da şekercilik, tahin ve bisküvi imalatında çok sayıda kadın çalıştırılmakta ve özellikle ambalaj işlerinde istihdam edilmekteydiler. Çalışma saatleri günde 9-11 saat arasında değişirken, kış aylarında iki saat daha azdı. 1913’te çalışan 324 işçiden 77’si, 1915’teki 95 işçiden 15’i kadındı. Ücret açısından ise erkeklere haftada 60-90 günde (10-15), kadınlara haftada 18-36 günde (3-6) kuruş ödenmekteydi (Kurnaz, 1996: 127). Erkeklerin kazancının yalnızca üçte birine çalışan kadınlar neredeyse her iş kolunun ucuz emek gücü, yedek ordusuydu.¹⁶ Örneğin kadınlar The Oriental Carpet Manufacture Ltd. Şirketi’nde günlüğü sadece 1,6 kuruşa çalışmaktaydılar. İşçi gündeliği de düğüm sayısına bağlıydı. İyi bir işçi günde 5-6 bin düğüm atabiliyordu. İzmir’de 1700, Uşak’ta 2200, Kırkağaç’ta 2400, Isparta’da 2600, Sivas ve Burdur’da 3000 düğümüne 40 para veriliyordu. Buna göre iyi bir işçinin gündeliği Uşak’ta 2,2-2,7, Isparta’da 1,9-2,3, Sivas’ta 1,6 idi. Günlüğü 1,6 kuruşa tekabül eden yoksul

---

azimetle karanlık basmazdan evvel hanemize avdete müsaade edilmesi hakkında irâde-i adalet-mu’tâde-i hazret-i hilâfet-penâhileri şeref-sudûr buyurulursa bütün âlem-i insaniyetin dağ-ı derûnu olan sefaletimizden tahlis buyurulacağımız muhakkak olduğundan kadınlığımıza, pek cüz’i bir menfaat mukabilinde ifasına mecbur tutulduğumuz tahammülsüz hizmetin te’siriyle düçar olduğumuz sefalet-i uzmaya merhameten ba’demâ bütün ipek fabrikalarının insaniyet ve adalet dairesinde amele istihdam etmelerine ve kadınların ahvâl-i hususiyelerinin dahi nazar-ı dikkate alınmasına irade-i şahanelerinin bi-diriğ buyurulmasını bin iki yüz fabrika amele kızları nâmına istirhama cür’et-yâb olduk. Ol bâbda emr u fermân ve luf u ihsân padişah-ı meşrutiyet-perver efendimiz hazretlerindir.” (BOA, DH. İD., 107/17, 1911).

¹² Orijinal kaynakta baskı hatası dolayısıyla Slevne yazmaktadır, Plevne olması muhtemeldir.

¹³ Nicole Von Os, Bursa 1910 Grevi ile ilgili makalesinde: 7 ile 70 yaş arasındaki kadın ve genç kızların günde 15-16 saat çalıştıklarını, sabah 9’da başlayıp gece 1’e kadar işbaşında kaldıklarını belirtmektedir. Bunun karşılığının ise 1910’da 1 ile 5 kuruş arasında olduğunu altını çizmektedir. Bk. Os, 1997: 7.

¹⁴ Grev 15 Ağustos 1910 tarihinde başlamıştır. Grevin başlaması ilk olarak bir telgrafla İstanbul’da Fransızca yayımlanan *Stamboul* gazetesine bildirilmiştir. Aynı gün *Sabah* gazetesi de bu grevi okuyucularına duyurmuştur. Bk. Os, 1997: 8.

¹⁵ Selanik’teki işçi kadınların büyük bir çoğunluğunu Yahudiler oluşturmaktaydı. Genç Yahudi kızların çalışan ve uysal itaatkâr işçiler olarak ünü, tütün şirketlerinin üretim maliyetlerini kısma, kârlarını artırma arzuları ile birleşince, kadınların emeğine dayanan bir üretim bandının kurulması da daha tercih edilen ve uygulanan bir yöntem olmuştu (Gila, 2009: 140-141; Balsoy, 2009: 55).

¹⁶ Her ücretle çalışmaya hazır çok sayıdaki kadın göçmenin varlığı fiyatları aşağı çeken bir başka nedendi.

kadınlar mezkûr fabrikanın çalışan çoğunluğunu oluşturmaktaydı.¹⁷ Bunun nedeni kadınların sadece ucuz emek gücü olarak görülmesi değil aynı zamanda işe uygunluklarıydı. Ellerinin küçüklüğü ve işe yatkınlıkları başlıca tercih sebepleri idi. 1908 tarihli *Kadın* dergisinde çok az paraya halıları üreten bu yoksul kadınların ahvâli şöyle ifade edilmekteydi: “(...) *Uşak şehrinde i’ mâl edilen ve Avrupa’ya, Amerika’ya mühim ihracatı olan, kibarlarımızın misafir salonlarını tezyin eyleyen o güzel halıları seccadeleri bilir misiniz kimlerin elleri nesc ediyor? Buradaki inâs mekteplerinde inceliklerle zaten melûf, iyi hâlli, görgülü, mükemmel ta’lim ve terbiye altında yetişen hanım kız değil, kimsesiz, fakirzâde, kaba saba elliler, ümmî, sırf cahil, zavallı kızcağızlardır! Evet yüzlerine baksanız hâllerine terahhum edeceğiniz bir takım aceze çocuklarıdır*” (Pakize Senî, 1908: 6).

Kadınların sayıca fazla olduğu bir diğer imalât sektörü ise tütündü. İstanbul ve İzmir’de birer tütün fabrikası bulunmakta, burada 1915’te neredeyse çalışan erkek sayısı kadar kadın istihdam edilmekteydi. Söz gelimi 1915’te 1141 erkeğe karşılık 1086 kadın çalışmaktaydı. İstanbul, Selanik, Bursa gibi sanayi kentlerinde çoğu kadın oldukça geniş iş kollarında çalışma imkânı yakalayabildiği gibi grev, boykot da yapabiliyordu. Ancak aynı şey imparatorluğun her bölgesi için geçerli değildi. Örneğin Kastamonulu kadınların dokuma tezgahlarındaki sayısının artmasına tepki gösteren silahlı grupların varlığına dair malumatın yer aldığı arşiv kaydı bize aynı yıllarda Anadolu’nun¹⁸ herhangi bir yerindeki çalışan kadının toplum gözündeki yeri ile İstanbul ya da Bursa’dakinin aynı olmadığını göstererek kıyaslama¹⁹ imkânı sunmaktadır (BOA, DH.MKT. 2783/5, 1909). Benzer sâik ve amaçlarla 1912’de Aydın’da da tütünde çalışan kadınlara İslâmî kurallara uymadıkları gerekçesiyle Dâhiliye Nezareti tarafından soruşturma açıldığı ve baskıya uğradıkları görülmektedir (BOA, DH. İD.107/29, 1912).

Nispeten eğitilmiş orta sınıf, orta-alt sınıf kadınların daha rahat iş bulabildiği ya da alt sınıf kadınlara göre geçim sıkıntısı yaşamadığı bu dönemde, düşük gelirli veya geliri olmayan kadınlar yalnızca yoksullukla mücadele etmenin yanı sıra bir de toplumsal baskıya maruz kalmışlardır. Öyle ki Anadolu’da²⁰ yaşayan kadınlar gibi Rumeli’de yaşayan alt sınıf kadınlar da “Bize benzemezsiniz.” diyerek kendilerini, imparatorluğun sosyo-ekonomik anlamda daha gelişmiş İstanbul ve Selanik gibi kentlerinde yaşayan hemşirelerinden şanssız da görmüşlerdir: “*Evet Hanım hemşirelerim, size hitâb ediyorum, çünkü siz bize nispetle bahtiyarsınız. Selanik’inizde, İstanbul’unuzda ara sıra kadınlara ait konferanslara, tiyatrolara nâil oluyorsunuz, hakkınızı talep için hiç olmazsa söz söylediğiniz zaman sizi susturmaya kalkışacak karşınızda hiçbir mani’aya tesadüf etmezsiniz. Ve işte onun için bize benzemezsiniz. Kadın kulüpleri, kadın cemiyetleri teşkil edebilirsiniz. Ah bir kere Rumeli’nin içlerine, Üsküp’e, Manastır ve sâir mahallere giriniz. Müdhiş bir cehâlet-i amîka karşısında bulunursunuz*” (Üsküplü Hamide, 1909: 625). İstanbul’da ise kadınlar sadece fabrikalarda işçi ya da kamu

¹⁷ Carpet Kumpanyası’na göre 1913’te şirket hesabına çalışan işçi sayısı on beş bindi ve bunların hatırı sayılır kısmını kadınlar oluşturmaktaydı.

¹⁸ Arşiv kayıtlarındaki istisnai örneklerin genel bir değerlendirme için yetersiz olduğunu hatırlatmakta fayda var zira Anadolu’da salt halı dokumacılığı ile uğraşan 60000 kadın işçi bulunmaktaydı. Bk. Kurnaz, 1996: 127.

¹⁹ Ahmet Emin Yalman “Savaş Bir Yandan Özgürleştiriyor” başlıklı makalesinde köylü kadınların kasaba ve şehirlerde yaşayan kadınlara göre çok daha aktif oldukları notunu düşer. Kırsal kesimde asıl üretici kesimin kadınlar olduğunu belirtir. Ürünlerin hasadını kendileri yaptığı gibi yine kendileri pazara götürüyorlar hatta araçlardan kurtulmak ve mallarını daha iyi bir fiyatla satabilmek için nüfusun yoğun olduğu büyük merkezlere kadar gidiyorlardı (Yalman, 2019: 276).

²⁰ Kırsal bölgelerde asıl üretici gücün kadınlar olduğunu belirten Yalman, kadınlar ürünlerinin hasadını yaptıktan sonra kendileri pazara götürüyorlar hatta araçlardan kurtulmak ve mallarını daha iyi fiyatla satabilmek için nüfusun yoğun olduğu büyük merkezlere kadar gidiyorlardı diye ekliyor ve Anadolu’da çalışan aktif kadın varlığından bahsediyor. İmparatorluğun sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda gelişmiş diğer bölgelerdeki kadınlara göre kendini cahil görenlerin de aslında üretimin ve kültürün en etkin unsuru olduğunun altını çizmektedir (Yalman, 2019: 278).

dairelerinde²¹ memur olarak çalışmıyor aynı yıllarda belediyede de çok sayıda kadın istihdam ediliyordu. Temizlikçi olarak işe alınan kadınlar özel bir üniforma ve pantolon giyiyorlardı. Postane, merkezi ve yerel kamu birimleri ve hastaneler gibi kamusal kuruluşlar da kapılarını kadınlara açmıştı. 1917 yılında Maliye Nezaretinde 12, 1918’de İstanbul Postanesi’nde ise 85’i Müslüman olmak üzere 90 kadın çalışmaya başlamıştı (Günaydın, 1967: 66).

“Bu iki hayattan hangisi esarettir? Sermayedarların işçisi olmak mı, evinin sahibi olmak mı?” (Kurnaz, 1996: 127) diyen dönemin ünlü yazarlarından Galip Bahtiyar, kadınların çalışma hayatında aktif bir şekilde yer almalarını eleştirerek bu hataya düşen Avrupa’nın şimdilerde çocukların şefkatsiz ve ortalıkta perişan oldukları için pişman oldukları vurgusunu yapmaktaydı. Kadın için önemli olanın ailesi ve evi olması gerektiğini belirten Bahtiyar, toplumun refahı ve huzurunun buna bağlı olduğunu *Ümmet* dergisindeki “Aile” başlıklı yazısında işlemişti. Aynı yıllarda kadının çalışma hayatındaki yerinin önemini vurgulayan *Kadınlar Dünyası* dergisinde yayımlanan imzasız bir yazıda ise kadının ekonomik özgürlüğünün öneminden bahsedilmekte kadınları aciz duruma düşüren şeyin erkeğe ekonomik bağımlılık olduğuna dikkat çekilmektedir: “Evet şimdiye kadar hep ezildik, ezildik ve bu ezildiğimiz başlıca sebebi de hep ma’işetimizin yalnız erkekler tarafından te’min olunmasıdır. Eğer biz de çalışmış olsak eğer biz de kazansak, o zaman bu kadar aciz olmayız” (İmzasız, 1914: 4). İçinde buldukları sefaletin kaynağı olarak kadınların aktif çalışma hayatında yer edinmemelerini gösteren Osmanlı orta/üst sınıf entelektüel kadınları yazdıkları makalelerde önce ekonomik özgürlük mottosunu sıklıkla tekrarlamaktaydılar: “Biz Osmanlı kadınları, bugüne kadar atalet içinde yaşıyor, daima erkeklerimizin mesaisi ile geçiniyor, erkeksiz kaldığımız anda da sefalet ve zaruretten gariban oluyor idik. Çünkü cahil idik, çünkü âtil idik, çünkü iş bilmiyor, kendimizi kendi mesaimizle yaşatmıyor idik. Artık aklımızı başımıza alalım, birbirimize el vererek bir teavün-ü umumi ile işçilik hayatını ihya ederek, maarif hayatını ihya ederek hem tenevvür, hem de bizi daima tehdit etmekte olan sefalet ve zaruretten kurtulalım” (Meliha Cenân, 1329: 3).

Kadınların çalışma hayatına atılmaları gerekliliğini savunan çoğu kadın dergisinin yanı sıra kadının yaşam alanını ev, işini ise ev içi emekle sınırlayan kadın dergileri de mevcuttu. Bunlardan en göze çarpanı mütareke döneminde çıkarılmaya başlanan *Genç Kadın* dergisiydi. Feminizmi Avrupa kökenli olduğu için reddedip tehlikeli gören derginin kadın yazarlarından Fatma Fuad özellikle ilim ile meşgul olmak isteyen kadınlara bunun yaşamlarını idame ettirmelerini sağlayamayacağını savunarak bu işle uğraşan erkeklerin dahi aç kaldığını vurgulamaktaydı: “Geçendeki Fatih harik hâilinde eşyasıyla beraber hanesi anan, bir müddet sonra, nezaretinde bir daire müdürü olan zevci vefat eden bir hanımefendi, tahsis edilen 1000 kuruş aile maaşına, pek güzel bildiği terzilik sayesinde 2000 kuruş kadar bir şey ilave etmeye mehmâ-ı imkân çocuklarını aç bırakmamaya muvaffak olmuştur ve olmaktadır. Eğer bu hanım dikiş ve biçki bilmeseydi, buna mukabil edibe, şaire, muharrire olsaydı; benim eminim olduğum gibi siz de kat’iyyen emin olunuz ki çoktan evlâtlarıyla beraber aç ve çıplak kalır; derege-i tesile düşerdi. Çünkü memleketimizde ilim ve kalem; bilhassa edebiyat bir erkeği bile geceli gündüzlü göz nuru döktüğü hâlde, en mübrim ihtiyacını temin edebilecek bir surette geçindirmiyor. Şöhret kazanmış, âsârıyla gençliğe, memlekete hizmet etmiş birçok erbâb-ı ilim ve kalem hastahane köşelerinde, yâhûd kira bucaklarında, sefalet-i tâmmе içinde terk-i hayât eylediklerini her vakit görüyoruz. Bugün ben ev kadınlığı icâbatı olan şeylere tenezzül etmeyerek yalnız ve yalnız yazıp okumak, diploma almak, erbâb-ı kalemden muharrire nâmını

²¹ Osmanlı’da Müslüman kadınlar çalışma hayatına devlet memuru olarak ilk kez öğretmenlikle girmiştir. Dâr’ül-muallimat kurumunun ilk mezun verdiği 1873 yılından 1911’e kadar geçen 38 yıllık dönemde 731 kadın öğretmene diploma verdiği görülmektedir (İnan, 1982: 96).

kazanmak için çalışan genç kızlarımıza cidden acıyorum. Şüphesiz benim gibi düşünenlerin cümlesi de acırlar ve bunda da haklıdırlar” (Fatma Fuad, 1919: 8).

2. “Yoksulluğun Kadınlaşması”²²: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hane Reisi Kadınlar

1907 yılında İstanbul’daki tüm hanelerin % 14’ünün reisi kadındı. Bunların % 32’si yalnız yaşamaktaydı.²³ % 14’lük bir dilim ise aile içermeyen hanelerde, evlerini başka biri veya birkaç kadınla paylaşarak hayatlarını sürdürmekteydi (Duben & Behar, 2014: 73). 1907’de kadınların en fazla % 16’sı yaşamlarının herhangi bir aşamasında kendi hanelerinin reisi durumundaydılar, bu daha çok 50-59 yaş arasında oldukları yıllara rastlıyordu, yani büyük bir ihtimalle dul kalmaları durumunda hane reisi konumuna geliyorlardı. Balkan Savaşları’ndan 1922’ye kadar neredeyse sürekli savaşan Osmanlı, erkek nüfusunun büyük bölümünü kaybetmiş ve dul kalan kadın sayısı da hızla artmıştı. Bunun neticesinde cephede eşini ve çocuklarını kaybeden²⁴ kadına hem kamusal alanda hem de hanede büyük görev düşmekteydi. Salt ölüm ile değil boşanma nedeniyle de çok sayıda kadın dul kalmakta ve erkeğin, hamiliğini yaptığı kadını boşamasıyla işsiz olan kadının sefaletle mücadelesi kaçınılmazdı. Ekonomik özgürlüğünü kazanamamış²⁵ kadın boşanma durumunda çaresiz kalmaktaydı. Basiretçi Ali Efendi’nin²⁶ İstanbul Mektuplarında “Boşanma, Dul Kadınlar ve Kimsesiz Çocuklar” başlıklı

²² Bu kavramı ilk kez kullanan Diana Pearce’dır. Pearce, başta hane gelirinin eşitsiz dağılımı olmak üzere eğitim ve istihdam olanaklarında da dezavantajlı konumda olan kadınların erkeklere bağımlı kalarak yoksulluk yaşadıklarının altını çizmektedir. Bu bağımlılığa maruz kalan kadınları Hintli ekonomist Amartya Sen ise “kayıp kadınlar” olarak tanımlamaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında zorunlu olarak hane reisi durumuna gelen Müslüman Osmanlı kadınlarının da yoksulluğu çok daha sert deneyimlediklerini mevcut kayıtlardan öğrenmekteyiz. Savaşta eşini, çocuğunu, babasını kaybeden kadınlar sefaletle mücadelede çeşitli enstrümanlar geliştirmeye çabalamıştır. Ancak alt sınıf kadınların iş olanaklarına erişimde yaşadığı zorluk ve savaş dolayısıyla yapılan işe yardımlarından memur ve asker ailelerine geçilen iltimas nedeniyle yararlanamamaları onları dilencilik ya da fuhuş gibi alanlara sevk etmiştir. İlgili kaynaklar için bk. Pearce, 1978: 23-36; Sen, 1992: 304; Sen, 1995: 259-273.

²³ Yalnız yaşayan kadınların yarısından çoğu kırk beş yaş altı ve büyük bir olasılıkla hâlen doğurganlık dönemi içindeydiler. Bu rakamlar hane reislerinin % 20’sinin kadın olduğu ve bunların da % 36’sının yalnız yaşadığı 1885 yılında daha yüksekti. Bu şaşırtıcı yükseklikteki rakamlar biraz yanıltıcı olabilir çünkü bunlar içinde yaşayan kadınlara değil, hanelere ait yüzdelik oranlardır. On beş yaş ve üzerinde yalnız yaşayan kadın oranı 1885’te daha yüksekti.

²⁴ “Harbin bütün mesaibinden kadınlar ve kadınlık âlemi pek elim bir surette müte’essir olmuştur. Memleketimize bakalım diğer memleketleri de tasavvur ve tahayyül edelim. Milyonlarca kadınlar, kızlar babalarını, kocalarını, oğullarını, kardeşlerini zayı’ ettiler. Hayatta istinadgahlarından mahrum kaldılar. Sefaletle düştüler bu sefalet ve perişanlık içinde niceleri mahvoldular. Kalanları dul, kimsesiz, yetim, biçare kaldılar.” (Yeni Gazete, 1918: 11-12).

²⁵ Herhangi bir işte çalışmayan kadınların bir kısmı dilencilik yaparak geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır. Kadınların içinde bulunduğu sefalet ve dilenmelerine ilişkin malumatı içeren 1908 tarihli *Kadın* dergisinin üçüncü sayısında da benzer konuya değinilerek kadınların sefalet yüzünden dilenmelerine bir çözüm bulunması gerekliliğinin altı çizilmiştir: “Sefâlet, zaruret bizde birçok kadınları dilenmeye (tese’üle) sevk etmiştir. Çok zaman evvel hatta bugün bile hangi memleketin belediyesi önünden geçilse vezni noksan ekmeklerin; sefaletin aç kalmak bedbahtlığına kadar indirdiği bir kâfile-i muhtâcine tevzi’ edildiği görülür ki bunların kâffesi kadındır. İffet ü ismeti; istiklâl-i şahsiyi bir kanun-ı mefsuh hükmüne geçiren şu merhamet-i ca’liyye; memleketimizde bu ve buna benzer teşebbüsât-ı hayriyenin fikdânından ileri geldiğine şüphe mi ister? İnsanı atalete sevk eden merhamet, cemiyet-i beşeriye için sâri bir illettir. Yağmur altında saatlerce bekleyip bir lokma ekmeğe dest-i tehyî-i sefaletini uzatanlar meyanında henüz istiklâl-i şahsiyyesini mahvetmemiş ve böyle elim bir san’ata henüz alışmamış yüzlerce insan olduğundan rical-i etubbamızın uhdelere terettüb eden şu vazife-i mukaddeseyi ifâda isti’câl göstermelerini temenni ederiz” (Kadın, 1908: 13).

²⁶ Makalenin tarihsel aralığı açısından oldukça erken tarihli -1870’li yıllar- bir eser olan “Şehir Mektupları”ndaki kadın algısı örneği bize, Osmanlı Devleti’nin modernleşme atılımlarına hız verdiği süreçteki mevcut zihniyet ve kadının yaşam şartlarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu maksatla makalede yer verilen bu eser, Basiretçi Ali Efendi’nin başta İstanbul’un gündelik hayatı olmak üzere, devletin ve milletin içinde bulunduğu şartları vb. konuları mesele edinmektedir. Söz konusu çalışma 1870-1878 yılları arasında *Basiret* gazetesinde yayımlanan yazıların toplamından oluşmaktadır.

yazısında değindiği mezkûr konu, kadının bir de çocuğu varsa daha da biçare kaldığını göstermektedir: “Şâyân-ı teessüf bir şey işittim. Geçenlerde Diraman taraflarında bir adam mukaddema taşrada tehhül ederek haremini İstanbul’a getirmiş, şimdi de tatlik etmiş ve o kadından biri yedi sekiz yaşında ve biri de sekiz dokuz aylık iki kız çocuğu olup müfarekattan sonra bunları validesine vermiş ve çocukların infaki için kadına şehri otuzar kuruş vermeyi vadetmiş ise de sonra parayı vermemiş. Kadın ise zaten fakire ve kimsesiz olduğundan, çocukları, hususiyle küçüğünü besleyemeyerek kendisi sütineliğe gidip ciğerpare si evladını mecburen babasının evine götürmüş ise de kabul etmediklerinden kapının dışarısına bırakıp savuşmuş (...) Sokak ortasında ve taşlar üzerinde uzunca müddet kalmasından vücudunda hâsıl olan eser-i inhiraftan naşi üç gün sonra vefat etmiştir (...) İşte bu sebeple birçok fukarâ-yı nisvân doğurmaktan tehâşi ediyorlar. Kimisi hiç doğurmamak çaresini ekserisi de hamlini hisseder hissetmez iskati yolunu arıyorlar. Bu sebeple nüfusumuz terakki edecek iken günden güne tedenni ediyor” (Basiretçi Ali Efendi, 2017: 92). Benzer soruna Reşad Ekrem Koçu’nun da İstanbul Ansiklopedisi’nde “Azgın Anaların Kurbanı Çocuklar” başlıklı bölümde yer verdiğini görmekteyiz: “Kocasını herhangi bir şekilde kaybettikten sonra bir oğlan çocuğu ile dul kalan kadın (adam ölmüş yahut çocuğu ile karısını yüz üstü bırakıp kaçmış veya kadını boşanmış ve evladını aramayıp izini kaybetmiş olabilir) hamisiz ve gelirsiz olursa hem kendini geçindirmek hem de çocuğunu yetiştirmek için çalışmak veya yeniden evlenmek zorundadır. Fakat bu durumdaki kadınlar bir erkekle gayrimeşru münasebetler kurar ise ve oğlan anasının bu hâlden hicap duyarsa kadının yanından kaçır ve büyük şehrin hane berduşları arasına düşer ve pek kısa zamanda iffetini de kaybederek mahvolup gider” (Koçu, 1966: 4059). Kadına dair bahsi geçen boşanmanın getirdiği dilenme, fuhuş vb. sorunların ilerleyen tarihlerde de devam ettiğini söylemek mümkün. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında eşlerini, çocuklarını cepheye gönderen dul kadınların sorunları ve taleplerinin izlerini arşiv kayıtlarından da sürmek mümkün.²⁷

Kocasının ortadan kaybolması ve çocuklarının çokluğu sebebiyle küçük oğlunu Darülaceze’ye yerleştirmek zorunda kalan Fatma’nın hikâyesi, eşlerinin herhangi bir sebeple artık olmaması üzerine kadınların düştüğü zor durumu örneklemektedir (BOA, DH. UMVM. 119/29, 1341). Birinci Dünya Savaşı sırasında memur ve subay ailelerinin yardımlarda öncelik verilen kesimi oluşturması, eşi veya çocuğu askerde olan “sıradan” yoksul kadınların en temel ihtiyacı olan gıdaya dahi erişimde zorluk yaşamasına neden olmuştur. Savaşın erken döneminde -1915- devletin bağladığı bir aylık şehit maaşıyla ancak bir veya iki somun ekmek alınabiliyordu. Savaş patlak verdiğinde gıda maddeleri kara borsaya düştü, bir somun ekmeğin fiyatı 5 kuruştan 55 kuruşa fırladı. Şekerin kilosu ise 3 kuruştan 1917 yılına gelindiğinde 150 kuruşa, makarna 90 kuruşa, patates ise 20 kuruşa çıkmıştı. Enflasyonun ve işsizliğin bu derece arttığı olağanüstü savaş koşullarında yoksul kadınların yaşamlarını idameleri daha da güçleşmekteydi. Genel harbin yarattığı olağanüstü koşullar, sefalet, açlık, kimsesizlik bazı kadınların fuhuşa meyyalinde artışa neden olmaktaydı. Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu fuhuş hadisesine dair izlenimlerini Fuhuş-i Atik romanında işleyen Ahmet Rasim yoksulluğun sebep olduğu artan fuhuş ortamını şöyle resmetmekteydi: “O zamanlar birkaç mahalleye sıkışıp kalmış olan bu sosyal rezillik yılan gibi kovuktan kovuğa sokularak evden eve tünel açıyordu. Yeni fuhuş bu tarihten itibaren ‘Açıl kilit, açıl!’ oynamaya başladı. Koltuklar açıldı, çoğaldı. Galata, Beyoğlu, Şişli, Feriköy, Tatavla, Kadıköy, Samatya, ile Adalar’ın, Boğaziçi’nin birçok yerlerine saldıranak dallı budaklı bir şekil aldı. Özellikle de İslam terbiyesini zedeledi. Ondan

²⁷ Aralık 1916 tarihli Kızılay Arşivi’nde günlük nafakasını çıkarmak için fuhuşa bulaşan Müslüman kadınların varlığından şöyle bahsedilir: “Cidden mücib-i rahm ve şefkat bir hâlde sokaklarda dolaşan ve ancak bir günlük nafakasını kazanmak için dilencilik eden ve yahud bu maksad için ismet ve iffeti hâk-i târik fuhuş ve safahate düşen İslâm kadınları.” (Türk Kızılay Arşivi, 74/80, 1916).

sonra arkası gelen iğrençlikleriyle ne mal olduğu anlaşıldı. Bence ‘yeni fuhuş’a şehrin her tarafında, birer, ikişer zemin hazırlandı, genel harp onu seferber hâline koydu. Bu büyük karışıklık sırasında ki Avrupa’dan edindiğimiz her kuram, her prensip gibi serbestlik kuramı da İslam’ın sosyal terbiye kurallarını kapatarak aile bağları bağlılığı, hürmetleri gevşedi. Zaruret, sefalet, açlık, kimsesizlik dertleri şiddetle ortaya çıktıkça bu dert, dört tarafa saldırdı. Birkaç sene içinde bir ‘görenek’ olup kaldı” (Ahmet Rasim, 2007: 202).

Ahmet Rasim’in bahsettiği artan fuhuş karşısında devlet ricâlinin çeşitli önlem ve müdahaleleri bulunmaktaydı. Örneğin Harbiye Nezareti’nden Emniyet Genel Müdürlüğüne gönderilen yazıda “*Gerek mahalle aralarında ve gerekse sokaklarda fuhuş ve rezalet ile toplumun ahlaki yapısını bozanlara askeri dikimhanede iş imkânı sağlanmalıdır.*” ifadesi yer almaktadır. Geçim sıkıntısından dolayı fuhuş yapan kadınların askeri dikimhanelerde çalıştırılmasına dair kararı içeren belge devlet erkânının bu konudaki hassasiyetini göstermektedir (BOA, DH. EUM. THR. 48/36, 1328). Mevcut zorluklarla mücadelede devletin sosyal devlet gibi davrandığını gösteren örnekler de mevcuttur. Şüphesiz bunlardan en önemlisi, devletin yoksulluk ve kimsesizlikten fuhuş yapan kadınları Dârü’l-aceze’ye kabul etmesidir. Ancak gerçekten yoksul ve kimsesiz oldukları için fuhuş yaptıklarına kanaat getirilen mağdur kadınların bu imkândan faydalanması sağlanmaktaydı.²⁸

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “kadın işi” olarak imlenen hizmetçilik, bohçacılık vb. geleneksel işlere ek olarak kadınların kamu dairelerinde memur veya işçi statüsünde, belediyelerde, fabrikalarda, atölyelerde daha fazla görünür hâle gelmesi ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında mümkün olabilmıştır. Bu bağlamda “eksilen feslerin peçeler ile itmâmı” bir zorunluluğun sonucudur. Kadının çalışma hayatındaki yeri ile seferberlik ilişkisi bu alanda çalışma yapanların, savaşın doğrudan ya da dolaylı olarak kadın özgürleşmesine katkısı argümanlarının temel izleği yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında “savaşın özgürleştirici” etkileri herkes tarafından kabul görse de, kazanılan hakların çoğunun seferberliğin sonlanmasıyla kaybedilmesi bir sürekliliğinin olmadığını hatta uzun vadede yarattığı geçici olumlu hava ile kadın hareketine zarar verdiğinin göstergesidir. Geleneksel kültürel kodların uzun süre hüküm sürdüğü, muhafazakâr toplum yapısının egemen olduğu ve dinî hassasiyetlerin yaşamı büyük oranda şekillendirdiği imparatorluk topraklarında, savaşın kısa vadede kadının çalışma hayatına ikamesinin sürekliliğinden söz etmek çok da mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda mevcut yerleşik kodların uzun vadede bir zihniyet dönüşümüne evrilemediği savaş yıllarını, kadınlar lehine bir ara dönem olarak okumak mümkündür.

Savaş yıllarının zorunlu bir diğer etkisi ise geleneksel dayanışma ağlarının yerini seküler, bürokratik ve merkezi bir sosyal devlet anlayışına bırakmasıdır. Ahalinin yegâne koruyucusu, yani paternal bir figür olarak temsil edilen padişah ve onun atıyyelerinin ön planda olduğu, geleneksel yardımlaşma ağlarının etkin bir şekilde işlediği klasik dönemden seküler, merkezi sosyal devlet anlayışına geçişte kuşkusuz en önemli merhale II. Meşrutiyet’in ilanı ve sonrasında mevcut hükümetin yaptığı reformlardır. Ancak uzun süren savaşlar neticesinde zuhur eden sosyo-ekonomik sıkıntılar toplumun daha geniş kesimini meşrutiyet sınırı dışında kalanlar kümesine dâhil etmeye başlamıştır. Söz gelimi sefaletle mücadelede dilencilik ya da fuhuşu çözüm olarak gören kadın sayısının artışı hükümetin “sosyal denetim”i sağlamak

²⁸ Bulgaristan’ın Cumalı kazasından olup yaklaşık on yıl önce İstanbul’a gelerek geçimini fahişelik yaparak sağlamaya çalışan Hacer kimsesiz ve yoksul olduğu için Dârü’l-aceze’ye kabul edilmiştir. Bk. BOA, DH.İD., 47/11, 1911. Hacer ile benzer şekilde yoksulluktan dolayı fuhuşa bulaşan Melek de Dârü’l-aceze’ye kabul edilmiştir. Bk. BOA, DH. EUM. THR., 34/70, 1910.

noktasında daha ciddi adımlar atmasına neden olmuş ve “kapatılma” devlet ricâli nazarında en köklü ve etkili çözüm olarak görülmüştür.

Bilgi Notu

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yapılan bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, DH. MKT., 2783/5, 19 Mart 1325 (1 Nisan 1909).
BOA, DH. EUM. THR., 34/70, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910).
BOA, DH. EUM. THR., 48/36, 25 Teşrin-i sâni 1328 (8 Aralık 1912).
BOA, DH.İD., 47/11, 3 Kânûn-i sâni 1326 (16 Ocak 1911).
BOA, DH. İD., 107/17, 7 Şubat 1326 (20 Şubat 1911).
BOA, DH. İD., 107/29, 27 Haziran 1328 (10 Temmuz 1912).
BOA, DH. İD., 161/6, 1 Eylül 1331 (14 Eylül 1915).
BOA, DH. UMVM, 119/10, 9 Eylül 1334 (9 Eylül 1918).
BOA, DH. İUM, 16/2, 29 Eylül 1335 (29 Eylül 1919).
BOA, DH. ŞFR., 103/77, 12 Kânûn-i evvel 1337 (12 Aralık 1921).
BOA, DH. UMVM, 119/29, 26 Ağustos 1338 (26 Ağustos 1922).
Türk Kızılay Arşivi, 193/60, 26 Şubat 1330 (11 Mart 1915).
Türk Kızılay Arşivi, 74/80, 4 Kânûn-i evvel 1332 (17 Aralık 1916).

Sürelî Yayınlar

- Fatma Fuad (1919). Kadın ve kadınlık. *Genç Kadın*, (6), 8-9.
Günaydın, N. (1967). İlk kadın memurlar. *Hayat Tarih Mecmuası*, (4), 66-67.
Hamid Faik (1919). Kadınlığa dair. *Genç Kadın*, (8), 5-6.
İmzasız (1908). Şuûn-ı Nisvân. *Kadın*, (3), 13.
İmzasız (1914). Kadınlığın bir hatvesi daha. *Kadınlar Dünyası*, (152), 4-5.
Melihâ Cenân (1913). Kadının hayat ve mesai-i umumiyyeye iştirakı lazımdır. *Kadınlar Dünyası*, (85), 2-3.
Pakize Senî (1908). Musâhabe-i Nisâiyye: Bazı mütâla’âtım. *Kadın*, (5), 6-7.
Selma Rıza Hanımefendi’nin bir mektubu (1918). *Yeni Gazete*, 11-12.
Üsküplü Hamide (1909). Kadınlığa dair. *Mehâsin*, (9), 625-626.

Telif Eserler

- Ahmet Rasim (2007). *Eski fuhuş hayatı: Fuhuş-i atik*. Avrupa Yakası Yayınları.
Balsoy, G. (2009). Gendering Ottoman labor history: The Cibali regie factory in the early twentieth century. *International Review of Social History*, (54), 55-57.

- Basiretçi Ali Efendi (2017). Boşanma, dul kadınlar ve kimsesiz çocuklar. N. Sağlam (Haz.), *İstanbul Şehir Mektupları* içinde (92. s.), Erdem Yayınları.
- Çiftçi, C. (2017). *Bursa'da ipekçilik*. Renkvizyon Matbaacılık.
- Duben, A. & Behar, C. (2014). *İstanbul haneleri: Evlilik, aile ve doğurganlık 1880-1940*. (Çev: N. Mert), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Gila, H. (2009). Selanik'te Yahudi tütün işçileri: Toplumsal ve etnik mücadele bağlamında cinsiyet ve aile. (Çev: G. Erginsoy), E. C. Schick, A. Buturovic (Ed.), *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih* içinde (137-161. ss.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İnan, A. (1982). *Tarih boyunca Türk kadınının hak ve görevleri*. Milli Eğitim Basımevi.
- Karakışla, Y. S. (2002). Uşak'ta kadın halı işçilerinin isyanı. *Toplumsal Tarih*, (99), 54-58.
- Karakışla, Y. S. (2014). *Osmanlı kadın telefon memurları (1913-1923)*. Akıl Fikir Yayınları.
- Karakışla, Y. S. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş yılları ve çalışan kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*. İletişim Yayınları.
- Koçu, R. E. (1966). Çocuklar, azgın anaların kurbanı çocuklar. *İstanbul Ansiklopedisi*, (8), Koçu Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (1996). *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk kadını*. Milli Eğitim Basımevi.
- Oktar, T. (1998). *Osmanlı toplumunda kadının çalışma yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*. Bilim Teknik Yayınevi.
- Os, N. V. (1997). Bursa'da kadın işçilerin 1910 grevi. *Toplumsal Tarih*, 7(39), 7-10.
- Özkiraz, A. Ö. (2011). II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadın olmak. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, (1), 5-6.
- Pearce, D. (1978). The feminization of poverty: Women, work and welfare. *The Urban and Social Change Review*, 11(28), 23-36.
- Sen, A. (1992). Missing women. *British Medical Journal*, 304.
- Sen, A. (1995). Gender inequality and theories of justice. M. C. Nussbaum, J. Glover (Ed.), *Women, Culture, and Development: A Study of Human Capabilities* içinde (259-273. ss.), Clarendon Press.
- Şeker, N. (1999). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve bir kent: Bursa. *Bursa Defteri*, (1), 117-131.
- Yalman, A. E. (2019). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*. (Çev: B. Keşoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yıldırım, K. (2017). *Osmanlı'da işçiler, çalışma hayatı, örgütler, grevler (1870-1922)*. İletişim Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Most Muslim Ottoman women began to labor in various professions, from factory workers to civil employees, from tailoring in military sewing houses to carpentry, as their visibility expanded as a replacement for the males who engaged in warfare. Due to this need and access to a cheap labor force, Muslim Ottoman women -who had lost their husbands, sons, and fathers because of protracted conflicts and had begun to fill the employment vacuum, they had created-became the preferred workforce for most industries, particularly the food and textile industries. In this period, when relatively educated middle-class, middle to lower class women could find a job more efficiently or had no financial difficulties compared to lower-class women, low-income or non-income women not only had to struggle with poverty but were also exposed to social pressure due to religious sensitivities. Like the women living in Anatolia, the lower-class women living in Rumelia also saw themselves as “ignorant” of the nurses living in the more developed cities of the empire, such as Istanbul and Thessaloniki, saying, “You do not look like us.” The Indian economist Amartya Sen theorizes that poverty is gendered and that worldwide, women experience poverty much more severely than men, with the concept of “feminization of poverty.” Sen underlines those women, who are disadvantaged in education and employment opportunities, especially in the unequal distribution of household income, experience poverty by being dependent on men. He defines women exposed to this addiction as “missing women.” We learn from existing records that Muslim Ottoman women, who became the head of households during the First World War, also experienced poverty much more severely. Women who lost their husbands, children, and fathers in the war tried to develop various instruments in the fight against misery. However, the difficulties experienced by the lower-class women in accessing job opportunities and the fact that they could not benefit from the subsistence aid due to the war due to the favor given to the families of civil servants and soldiers led them to areas such as begging or prostitution. In the article, an evaluation was made of the place of Ottoman women in working life during the first world war based on archive records and research studies.

Archival sources, women’s magazines, and newspapers of the period were examined in detail. The situation of women who were dismissed from their jobs due to women’s poverty, the sectors in which women worked, and men who returned to work after the war were evaluated. To make this assessment, comparative and cross-reading historical sources were attempted.